

Тетяна МІНАЄВА, Андрій МІНАЄВ

**«ДАВАЙТЕ З РУК ДО РУК, З БАРАКУ ДО БАРАКУ»¹:
ТАБІРНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ
У ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ**

Авторами досліджено історичні чинники створення та функціонування впродовж Першої світової війни періодичних видань у таборах для військовополонених українців на теренах Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому розглянуто роль Союзу визволення України (СВУ) та його окремих відомих діячів в організації спеціальних таборів Фрайштадт, Вецляр, Раїтат, та Зальцведель та заснуванні в них періодичних часописів: «Розвага», «Просвітний листок/Громадська думка», «Розсвіт» та «Вільне слово». Зокрема, проаналізовано створення та діяльність табірних видавничих структур: т.зв. «Просвітних відділів СВУ», «редакційних (пресових) секцій», видавничих товариств («Видавниче товариство імені Франка» у Фрайштадті, «Український рух» у Раїтаті, «Видавниче товариство ім. Б. Грінченка» у Вецлярі та «Видавниче товариство ім. П. Куліша» у Зальцведелі). Простежено також періодичність, наклад та інформаційне наповнення видань та з'ясовано труднощі, з якими стикалася видавнича робота в таборах. Авторами розкрито роль та значення табірних періодичних видань у культурному та громадському житті полонених українців.

Ключові слова: Перша світова війна, Центральні держави, військовополонені, полонені українці, Союз визволення України, видавнича робота, табірні періодичні видання.

Перша світова війна не лише принесла чимало лих та страждань суспільствам воюючих країн, але й відкрила «вікно можливостей» перед багатьма народами, поневоленими імперіями. На порядок

¹ Заклик до полонених табору Фрайштадт, який містився в перших номерах газети «Розвага», що стала постійним друкованим часописом табору впродовж 1915–1918 рр. Див. напр.: Залізник О., Білименко Л., Швець І. Українські таборіві газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2016. Вип. 44. С. 359. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nrbnuimviv_2016_44_30 (дата звернення: 15.11.2023); Срібняк І., Голоско С. Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1915-1918 рр. *Історична панорама*. Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». Вип. 26-27. Чернівці, 2018. С. 207.

денний було поставлено питання здобуття цими народами політичної незалежності, а поразка і наступний розпад чи напіврозпад імперій дав можливість національним елітам за підтримки держав-переможців створити в Європі низку нових національних держав. Ідея здобуття українським народом політичної самостійності так само актуалізувалася в умовах «Великої війни». На жаль, історичні обставини, що склалися на її завершальному етапі, хоч і дали можливість українцям створити власну державу, але виявилися вкрай несприятливими для її збереження в той період. Українська національна ідея для свого практичного втілення повинна була охопити широкі верстви населення Наддніпрянщини. Особливо ж вона потребувала носіїв з числа людей із військовим досвідом – тих майбутніх «пасіонаріїв», які надалі й мали б її реалізувати, утворивши кістяк збройних сил, широке коло освічених державних управлінців та ін. Потенційно такі люди були в наявності у значній кількості серед полонених військовослужбовців російської армії. Варто вказати, що впродовж війни в таборах Центральних держав (Австро-Угорщини та Німеччини) опинилося приблизно 2,4 млн військових-підданих Російської імперії², при цьому принаймні від 200 до 500 тис. з них становили саме українці (хоча, звісно, далеко не всі вони усвідомлювали себе в ті часи саме українцями).³ Успішна робота з пробудження в них національної свідомості відкрила б широкі перспективи у справі майбутньої боротьби за здобуття політичної самостійності українського народу та українську державність.

Важливий внесок у поширення ідеї української незалежності зробили діячі Союзу визволення України (СВУ) – організації, створеної у Львові на початку серпня 1914 р. представниками політичної еміграції з Наддніпрянщини. Його фундаторами виступили Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Залізняк й А. Жук, згодом до них приєдналися М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та низка інших політичних діячів, які вважали, що неодмінно передумовою для успішного творення української держави є послаблення Російської імперії настільки, щоб остання виявилася не здатною зупинити національно-визвольний рух українського народу.⁴

² Див. докл.: Мінаєва Т. До питання про втрати російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни. *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці, 2019. Вип. 28-29. С. 26-42.

³ Див. докл.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.

⁴ Дорошенко Д. І. *Історія України, 1917-1923 рр.* В 2-х т.: Документально-наукове видання. Т. І. Доба Центральної Ради / Упоряд. К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. С. 44-45.

З наближенням російських військ до Львова, в двадцятих числах серпня 1914 р. М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський поїхали до Відня, отримавши від СВУ завдання заручитися підтримкою австрійських урядових кіл та згодою на діяльність представників Союзу на території Австро-Угорщини. Їхня поїздка завершилася цілком успішно й керівний осередок було перенесено до столиці імперії.⁵ Наступним кроком СВУ у Відні став випуск низки відозв до окремих народів наприкінці серпня – на початку вересня 1914 р. У відозвах пояснювалося ставлення організації до війни, наголошувалося на спільності інтересів різних народів з українським у збройному конфлікті, що розпочався на континенті. У цих документах акцент робився на історичному експансіонізмі Російської імперії та її бажанні знищити будь-які спроби національного відродження українського народу. Наприклад, у відозві до болгарського народу наголошувалося на тому, що «Російська імперія була і є ворогом усякого поступу, могилою народів». Її перемога у війні розцінювалася представниками СВУ, як «перемога на довгі роки страшної реакції, перемога дикого абсолютизму над демократією і західноєвропейською культурою, значила би, що різні слов'янські народи стогнали б і далі в ярмі»⁶. У відозві до румунського народу висловлювалося сподівання, що Румунія приєднається до боротьби з Російською імперією, а це, в свою чергу, «наблизить ту щасливу хвилину, коли розширена і забезпечена Румунія знову, як і колись, заключить братерський союз з вільною і незалежною українською державою в обороні від спільного північного ворога».⁷ У зверненні до шведського народу підкреслювалося: «Пугало європейського миру, вічна загроза європейської культури і добробуту – Росія мусить бути... знищеною.... Російський спрут, що з безприкладною хапливістю простягає усюди свої обридливі дотикальця, давлючи по дорозі народ за народом, мусить... стати нешкідливою. Час уже відрубати його хапливі кінчики»⁸.

⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 74-75.

⁶ Відозва «Союзу визволення України» до болгарського народу. *Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.)* / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. Луганськ, 1999. С. 78.

⁷ Відозва «Союзу визволення України» до румунського народу. *Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.)* / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. Луганськ, 1999. С. 79.

⁸ Відозва «Союзу визволення України» до шведського народу. *Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.)* / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. Луганськ, 1999. С. 80.

Щоб підкреслити важливість розв'язання української проблеми для міжнародних відносин у Європі діячі Союзу визволення України написали загальну відозву «До громадської думки Європи», у якій наголошувалося, що «українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не повстане забороло проти Росії! Великі жертви, які наш народ приніс в своїй боротьбі з Росією в протягу соток літ, дають нам моральне право жадати уваги та розуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України!»⁹. Цілком правомірно вважати, що ці відозви відіграли досить важливу роль у становленні ідейних принципів та подальшій практичній діяльності СВУ: вони не лише були спрямовані на здобуття підтримки організації Центральними державами та пошук союзників української справи з-поміж народів Європи (а, отже, в цьому сенсі можуть розглядатись як певні витoki майбутньої української дипломатії), але й сприяли кристалізації ідеї української самостійності та виробили низку важливих тез, які потім тією чи іншою мірою відтворювались у наступній видавничій діяльності СВУ, в тому числі й у періодиці, що виходила в українізованих таборах для полонених.

Незабаром було вирішено заснувати на постійній основі друковані видання Союзу визволення України і вже у жовтні 1914 р. було започатковано видання кількох часописів. Першим почали видавати німецькомовний часопис, який виходив у Відні під назвою «Ukrainische Nachrichten» («Українські вісті») обсягом 1-2 листки звичайного газетного формату¹⁰. Всього було видано 100 номерів газети, тиражем до 4 тис. примірників, що розсилалися до редакцій відомих часописів у Європі, до членів парламентів, визначних інтелектуалів, літераторів та політичних діячів Австрії, Німеччини та нейтральних країн¹¹. Одночасно з німецькомовною газетою у Відні почав виходити щотижневий часопис українською мовою «Вісник Союзу визволення України» (з січня 1918 р. – отримав назву «Вісник політики, літератури і життя») обсягом 16 сторінок з ілюстраціями, накладом 5-8 тис.

⁹ Відозва «Союзу визволення України» до громадської думки Європи. *Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.)* / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. Луганськ, 1999. С. 77.

¹⁰ Жук А. Союз Визволення України. *Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік*. Відень, 1917. С. 375-376.

¹¹ Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2000. С. 24.

примірників¹². Це видання поширювалось переважно серед українських емігрантів в Австро-Угорщині та серед полонених, які згодом склали головний контингент читачів періодичної продукції СВУ. Всього за 1914–1918 рр. вийшло друком 226 номерів часопису¹³. Окрім видавництва власних періодичних часописів СВУ займався також підготовкою до друку та розповсюдженням різноманітних книг і брошур наукового та науково-популярного характеру, ключовими темами яких були історія українських земель, політичні та державницькі прагнення українського народу, національне відродження європейських народів тощо¹⁴.

Вже через кілька місяців після початку Першої світової війни «союзовіці» поставили перед собою ще одне, як уже наголошувалося вище, надзвичайно важливе завдання – опіку над українцями з Наддніпрянщини, які потрапили в полон як військовослужбовці російської армії та опинилися в таборах для військовополонених. Зважаючи на їхню чисельність, з'явилася ідея виокремити українців із загальної маси полонених та зосередити в спеціальних таборах, куди поступово переводилися ті, хто вважав себе українцем або щиро співчував українській ідеї. У підсумку, впродовж 1915 р. було утворено чотири табори для полонених українців: Фрайштадт в Австро-Угорщині та Раштат, Вецляр та Зальцведель у Німеччині. У цих таборах розпочалася бурхлива освітня та культурна робота, спрямована на формування у вчорашніх селян (у переважній більшості) з аполітичною свідомістю, української ідентичності та розуміння потреби у власній національній державі¹⁵.

Серед іншого, як тільки розпочалось формування таборів для українців на теренах Австро-Угорщини та Німеччини, в діячів СВУ одразу ж з'явилась думка налагодити там друкування україномовних періодичних видань. В роки Першої світової війни у таборах для полонених українців на землях Німеччини та Австро-Угорщини вдалось створити на стабільній основі редакційні організації, які не лише вели постійну інформаційну роботу серед мешканців українізованих таборів, а й поширювали українське друковане слово далеко за їхні межі. Відповідно до кількості таборів було організовано видання табірних газет: «Розвага» у Фрайштадті, «Просвітній

¹² Жук А. Союз Визволення України. С. 378.

¹³ Срібняк І. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (За матеріалами табірної преси та «Вісника СВУ»). *Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Історія. Частина II. Харків, 1996. С. 250.

¹⁴ Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914-1918 рр.). *Київська старовина*. 2002. № 5. С. 159.

¹⁵ Див. докл.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). 296 с.

листок/Громадська думка» у Вецлярі, «Розсвіт» у Раштаті та «Вільне слово» у Зальцведелі, які поступово стали невід'ємним елементом табірнього життя. Поставивши перед собою завдання розширення кругозору всіх полонених українців та подолання їх зумовленої ув'язненням ізоляції, видавці прагнули залучити до співпраці якомога більше коло однодумців, спонукати їх до письмового висловлювання своїх думок, наболілих проблем та питань.

Варто наголосити, що поступово видавнича справа перейшла з-під контролю т.зв. «Просвітніх відділів СВУ» та «редакційних (пресових) секцій» до рук безпосередньо табірнього активу. Були створені окремі видавничі товариства: «Видавниче товариство імені Франка» у Фрайштадті (серпень 1916 р.), «Український рух» у Раштаті (січень 1917 р.), «Видавниче товариство ім. Б.Грінченка» у Вецлярі (вересень 1916 р.) та «Видавниче товариство ім. П. Куліша» у Зальцведелі (січень 1917 р.), а також обладнані приміщення, де розміщувався друкарський верстат і велася уся видавнича робота.¹⁶ Варто відзначити, що верстати, придбані для таборів, були не найновіші, і потрібно було докладати зусиль, щоб вони належним чином працювали, але, як згадував полонений Олекса Кобець про фрайштадський тижневик «Розвага»: «друкарня працювала. Не було того випадку за час видання журналу, щоби з провини цієї гутенбергівської первістки бодай на один день запізнівся вихід журналу»¹⁷.

Одним з перших друкованих органів полонених українців став часопис «Розвага» у австрійському Фрайштадті. Ідея створити тут свою газету з'явилася ще наприкінці 1914 р. і вже на початку січня 1915 р. відбулися перші організаційні збори з цього приводу. На зборах було обрано редакційний комітет у складі шістьох осіб та прийнято рішення видавати табірний часопис із періодичністю один раз на тиждень накладом 2 тис. примірників. Було визначено основні тематичні напрямки публікацій часопису, які мали орієнтуватися на національне виховання полонених та підготовку в їхньому середовищі «кадрів для розбудови національного руху при поверненні на Батьківщину». Згодом було прийнято рішення розширити тематику дописів та повідомлень у часописі та розповсюджувати його в таборі на безоплатній основі¹⁸. Після низки дискусій та пропозицій на початку червня 1915 р. відбулося перше

¹⁶ Сімович В. Таборіві видання під час війни. *Василь Сімович. Праці у 2-х томах*. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та О. Івасюк. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 755-756.

¹⁷ Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид. 5-е. Київ: Глобус, 1993. С. 287.

¹⁸ Срібняк І., Голоско С. Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт. С. 207.

офіційне засідання бажаючих брати участь у видавничій справі, на якому утворився окремий видавничий орган – редакційний комітет під назвою «Гурток прихильників Союзу визволення України». До його складу увійшли 12 осіб від полонених та 2 від Просвітного відділу СВУ, який діяв у таборі¹⁹. Ідейним натхненником та редактором видавничої роботи виступив Василь Сімович (уродженець Тернопільщини, знаний спочатку на Буковині, а згодом і далеко за її межами український філолог), запрошений Союзом визволення України для здійснення культурно-просвітньої роботи у фрайштадському таборі, чим він і займався з грудня 1914 р. по жовтень 1916 р. Пізніше В. Сімович поїхав в німецькі табори українських полонених і з жовтня 1916 р. по березень 1917 р. працював у зальцведельському таборі, а з березня 1917 р. по грудень 1918 р. – у раштатському²⁰. Після від'їзду Сімовича з Фрайштадту до інших українізованих таборів видавництво «Розваги» не припинилося, а його місце зайняли не менш талановиті та заповзяті особи: відповідальним за видавництво часопису було призначено Осипа Охримовича, редагуванням займався полонений Федір Шевченко (син Івана – брата Тараса Шевченка)²¹.

Перший номер фрайштадської газети побачив світ 5 червня 1915 р. Очікувалось, що на початку своєї діяльності газета за змістом та інформаційним наповненням носитиме суто просвітницький характер. Оскільки замітки та повідомлення мали на меті психологічно розвантажувати полонених та урізноманітнювати їхнє табірне дозвілля, то часопис назвали «Розвага»²². Перші номери газети роздавались усім полоненим безкоштовно, щоб привернути увагу до її видавців, розвіяти упереджене ставлення до них та до СВУ загалом з боку загальної маси полонених та налаштувати останніх на співпрацю.²³ На першій сторінці газети містився заклик до полонених: «Давайте з рук до рук, з бараку до бараку», а у підзаголовку зазначалося «часопис для полонених», згодом – «для полонених українців».²⁴ Незабаром (з кінця 1916 р., вже після формування стійкого контингенту читачів, який постійно

¹⁹ Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі. *Розвага*. 1917. Ч. 22. 27 травня. С. 1.

²⁰ Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880–1944): життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995. С. 11.

²¹ Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк: Червона калина, 1979. С. 169-170.

²² Залізник О., Білименко Л., Швець І. Українські таборів газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років. С. 359.

²³ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 52.

²⁴ Залізник О., Білименко Л., Швець І. Українські таборів газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років. С. 359.

розширювався) було запроваджено невеличку плату за «Розвагу», як і за інші таборові часописи²⁵.

У редакторській статті першого номера друкованого органу фрайштадтського табору «Привіт до земляків» пояснювалися завдання та інформаційні напрями часопису: «В кожному числі знайдете звістки про війну, різні оповідання, дещо з науки, про різні дива природи..., вірші своїх товаришів, спомини, виливи того, що накипіло в нашій потомленій душі...»²⁶. Кожен номер містив різноманітні статті як побутового, так і науково-популярного характеру, які в принципі могли б зацікавити кожного полоненого українця. Видання містило низку постійних рубрик: «Історичний календар», «Таборова хроніка» та інші. Загалом, за два роки існування газети на її шпальтах було опубліковано 70 статей політичного змісту, наукових – 48, історичних – 5, 82 оповідання, 101 вірш, 30 нарисів і новел, 5 статей по кооперації, 5 було присвячено сільському господарству, в тому числі агротехнічній галузі – 110 заміток, 130 різноманітних дотепів, прикладів народної мудрості та ще безліч статистичних довідок, жартів, загадок, прислів'їв тощо²⁷. Таким чином, інформація, яка подавалася в часописі, була розрахована на військовополонених українців з різними інтересами та тематичними запитаннями.

Керівництво СВУ розуміло важливість видання періодичного часопису для політичної та просвітницької роботи серед полонених українців у Фрайштадті. Зокрема, у «Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності» за першу половину 1915 р. зазначалось, що «Розвага» служить суттєвим доповненням до загальних читань та лекцій, які організовувалися в таборі. Газета мала стандартний формат, обсягом 6–8 сторінок. На власні кошти таборян здійснювався друк часопису у друкарні, спеціально для цього організованій СВУ у Фрайштадті. У «Звіті...» відмічалось, що там також вводяться курси коректорів для бажаючих опанувати видавничу справу.²⁸ Варто відзначити, що постійними співробітниками «Розваги» (крім членів Просвітнього відділу СВУ) були ще 87 полонених, які по черзі виступали коректорами, кореспондентами, експедиторами, складачами,

²⁵ Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка. С. 168.

²⁶ Цит. за: Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915–1917 рр.). *Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців* (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С. 215.

²⁷ Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка. С. 173.

²⁸ Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності. *Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)*. С. 262.

редакторами цього видання²⁹. Отже, з вище вказаного випливає, що видавництво часопису велося з прицілом на майбутнє. Ставка робилась на те, щоб після повернення на Батьківщину, люди, які займалися видавництвом та коректорською правкою в таборі, з таким же успіхом могли займатися цим в Україні, а також навчати редакторській справі інших.

Наприкінці серпня 1915 р. вказаний вище «Гурток прихильників Союзу визволення України» реорганізувався у «Редакційну секцію Суспільно-Просвітнього Гуртка», яка з серпня 1916 р. перетворилась на самостійну організацію – «Видавниче Товариство імені Івана Франка». Останнє повністю перебрало на себе справу видання часопису³⁰. Працівники товариства створили картотеку «Розваги» та налагодили систематичну пересилку часопису всім передплатникам³¹.

Окрім власного тижневика, Видавниче товариство випускало Календар «Розваги» на 1916 і 1917 рр. (т. зв. пам'яткова книжка, в якій розміщувались майже всі праці полонених українців табору), а також різні відозви, листи, оповістки, театральні афіші тощо. Матеріальні засоби для газети спочатку надавав СВУ, але згодом друкарня перейшла фактично на утримання самими полоненими: частину коштів для цього збирала таборова організація «Власна поміч», частину складали добровільні внески полонених³². Крім того, газета набула такої популярності, що значне число передплатників складали полонені з робітничих команд³³ по всій Австрії.

Спочатку дописувачі часопису не отримували платні за свої статті³⁴, та вже з лютого 1917 р. було вирішено внести до статуту Видавничого товариства положення про оплату авторам за статті, але лише прийняті до друку в «Розвазі». За статті, які відхилялися, за листи та дописи із робітничих команд оплата не здійснювалась³⁵.

Із закінченням війни на Східному фронті на початку 1918 р. та початком репатріації полонених редакція «Розваги» в липні 1918 р. приймє рішення припинити видання газети. Це було пов'язано з тим, що з Фрайштадту на той час вже виїхала більшість полонених

²⁹ Срібняк І., Голоско С. Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт. С. 215.

³⁰ Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі. *Розвага*. 1917. Ч. 22. 27 травня. С. 1-2.

³¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 55.

³² Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі. С. 1-2.

³³ Робітничі команди – це групи військовополонених, спеціально сформовані для виконання тих чи інших робіт в народному господарстві Центральних держав.

³⁴ До відома співробітників громади. *Розвага*. 1917. Ч. 6. 4 лютого. С. 7.

³⁵ До відома співробітників громади. С. 8.

українців та було розпочато підготовчі роботи до згортання табору³⁶. Таким чином, «Розвага» виходила впродовж літа 1915 р. – літа 1918 р. і була вагомим чинником освітньої та націстворчої роботи серед полонених українців у Фрайштадті.

Як уже відзначалося вище, зі створенням своїх постійно діючих друкованих органів не зволікали в українізованих таборах і на теренах Німеччини. У Вецлярі, Раштаті та Зальцведелі під патронатом «Просвітніх відділів» були організовані редакційні комітети, діяльність яких швидко завоювала популярність, а їхні видання масово поширювалися серед українських бранців.

Найраніше розпочали свою видавничу діяльність у вецлярському таборі. Там ще з жовтня 1915 р. було розпочато друк табірного часопису під назвою «Просвітній листок» (з 5 січня 1917 р. – «Громадська думка»), назва якого повністю відповідала покладеним на нього завданням. Він виходив двічі на місяць, згодом періодичність збільшилась до триразового видання номерів на місяць, а ще через деякий час почалося його щотижневе видання. Впродовж трьох місяців 1915 р. вийшло 8 номерів «Просвітнього листка» по 130 екземплярів кожен³⁷. Видавався він у такій незначній кількості, оскільки його друкували на друкарській машинці та розповсюджували лише по одному примірникові на барак.³⁸ На початку 1916 р. «Просвітній листок» почали друкувати у міській друкарні із періодичністю двічі на місяць³⁹.

Необхідність приділення особливої уваги видавничій справі викликала заснування Союзом визволення України в таборі 28 листопада 1915 р. «Пресової секції», яку очолив В. Бахір. Вона повністю автономізувала друк часопису, збирання для нього матеріалу та поширення його серед полонених. Видавнича структура складалась із кількох підсекцій: газетної, друкарської, власне видавничої та книжково. Редагуванням та корекцією часопису займався переважно представник Просвітнього відділу СВУ П. Карманський, а після його виїзду до Зальцведеля –

³⁶ Срібняк І., Голоско С. Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт. С. 215.

³⁷ Жнива «Громадської думки». *Громадська думка*. 1917. Ч. 53. 2 серпня. С. 1.

³⁸ Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років. С. 364.

³⁹ Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Синопис: текст, контекст, медіа*. 26 (3). 2020. С. 91. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32406/1/I_Sribnyak_STCM_2020_26%283%29_IFF.pdf (дата звернення: 19.11.2023).

В. Пачовський⁴⁰. Впродовж 1916 р. вийшло друком 39 номерів «Просвітнього листка» (разом за 1915–1916 рр. – 47 номерів). Оскільки свою просвітницьку місію газета виконала, адже у таборі почала формуватися спільна громадська думка, це й спонукало змінити назву «Просвітній листок» на «Громадська думка», а черговий номер газети, який вийшов 5 січня 1917 р., продовжив нумерацію і став 48 номером. Передбачалося, що з того часу газета виходитиме 6 разів на місяць, а згодом – і 8 разів⁴¹.

Після того, як часопис зміцнів і набув остаточного вигляду та змістової структури, у жовтні 1917 р. на загальних зборах Видавничого товариства імені Б. Грінченка було вирішено відділити в ньому редакційну роботу від загально-адміністративної. З цією метою утворювались група у складі 7 осіб для видання переважно адміністративними справами та редакційний комітет з 8 осіб. Останній мав займатися виключно виданням часопису. Його співробітники розподілили між собою окремі рубрики, що теж стало важливим чинником усталення змісту «Громадської думки» та спрощення загальної видавничої роботи⁴². Після цього видавнича діяльність тривала, не зазнаючи суттєвих структурних змін аж до завершення війни. Газета залюбки передплачувалась не лише мешканцями табору, але й полоненими з робітничих команд. Видавалася газета у Вецлярі до червня 1918 р., коли її було закрито з тих самих причин, що й «Розсвіт» (зменшення кількості жителів табору). Всього вийшло у світ до 170 номерів, кожен накладом 3 тис. примірників⁴³.

За аналогічним сценарієм було засновано свій постійний друкований орган у Раштаті. Об'єктивна потреба мати свою газету, щоб спільною думкою об'єднати тисячі полонених українців раштатського табору та інших українізованих таборів, спонукала Просвітній відділ СВУ створити у грудні 1915 р. Редакційний комітет, який розпочав видавати часопис під назвою «Розсвіт», перший номер якого вийшов друком 23 січня 1916 р.⁴⁴. Дана видавнича організація складалась з 25 осіб, за ініціативою яких газета почала виходити один раз на тиждень накладом 1,5 тис. примірників. Часопис розповсюджувався не лише в таборі, а

⁴⁰ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 94-95.

⁴¹ Громадська думка. 1917. Ч. 48. 5 січня. С. 2, 7.

⁴² З таборового життя. *Громадська думка*. 1917. Ч. 68. 7 жовтня. С. 4.

⁴³ Сімович В. Таборіві видання під час війни. *Василь Сімович. Праці у 2-х томах*. Т. 2. Літературознавство. Культура. С. 756-757.

⁴⁴ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 87.

й надсилався полоненим українцям у робітничі команди. У зверненні «До земляків», розміщеному в одному з перших номерів, зазначалось: «Наша мета була б в деякій мірі осягнена, коли б наші земляки тут, в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились пізнавати самі себе.... Перед нами починає світати, мов перед сходом, тому й газету назвали «Розсвіт»⁴⁵.

Для належного друкування газети ще у середині грудня 1915 р. до раштатського табору був завезений друкарський верстат, що дозволило поступово збільшити наклад від початкових 500 до 1,5 тис. примірників, з яких третина розкуповувалася в таборі, а решта надсилалася у робітничі команди, до інших таборів та до Берлінської централі СВУ⁴⁶. Один примірник газети коштував у таборі 1 пфеніг і вона досить швидко розходилася: наприклад, вже третій номер «Розсвіту» було продано впродовж 1–2 днів у кількості 600 примірників⁴⁷.

Видавнича робота в таборі проводилася з пунктуальністю й розміреністю годинникового механізму. Загальні засідання Редакційної секції відбувалися двічі на тиждень, щовівторка та щоп'ятниці, під час них читалися найважливіші статті, обиралися репортери, які висвітлюватимуть ті чи інші важливі події, робився огляд підготовленого до друку чергового номеру, окреслювався план наступного номеру тощо⁴⁸. До жовтня 1916 р. газета виходила раз на тиждень, а з листопада 1916 р. почала виходити два рази на тиждень, при цьому, як і в інших табірних виданнях, дописувачами виступали переважно самі полонені⁴⁹.

В липні 1916 р. Редакційну секцію було реорганізовано та утворено раду, до складу якої увійшли голова, писар, редактор, два коректори та по одному представнику від кожної табірної

⁴⁵ До земляків. Розсвіт. 1916. Ч. 1. 23 січня. *Сидоренко Н.М. Національно-духове самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни.* Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2000. С. 162.

⁴⁶ Срібняк І. Табір полонених вояків-українців російської армії Раштат, Німеччина у 1916–1917 рр. (мовою фотодокументів). *Європейські історичні студії: науковий журнал.* 2019. № 14. С. 122. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28564/1/I_Sribnyak_EIS_2019_14_IFF.pdf (дата звернення: 22.12.2023).

⁴⁷ Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918. Т. I Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціг, 1919. С. 148.

⁴⁸ Сидоренко Н.М. Національно-духове самоствердження: У 3-х ч. Ч. 1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2000. С. 65-66.

⁴⁹ Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918. Т. I. Історія української громади в Раштаті. С. 216-217.

організації⁵⁰ Було створено «Адміністративний комітет» з 10 осіб, які займалися доставкою часопису у робітничі команди та в інші табори для полонених. З кінця ж 1916 р. видавнича справа повністю переходить до рук полонених, а Редакційна секція реорганізовується у видавництво «Український рух»⁵¹.

Впродовж кінця літа – осені 1917 р. видавництво постійно відчувало нестачу ресурсів: газета лишилася без складачів та машиніста, не вистачало технічних і видавничих засобів, перш за все паперу та ін. Це не могло не відбитися на виданні: газета продовжувала друкуватися, але не завжди вчасно виходили номери, іноді доводилося випускати здвоєні⁵². Загалом «Розсвіт» стала найпоширенішою табірною газетою, наклад якої у найкращі часи сягав 8 тис. примірників. У 1917 р. нараховувалося близько 2,5 тис. передплатників, але вже із жовтня цього року їхнє число починає поступово зменшуватися. У книзі реєстрації містилися помітки про від'їзд полонених додому, про повернення номерів назад, бо адресат не знайдений і т. ін.⁵³. В цілому, газета виходила друком з 23 січня 1916 р. до 13 травня 1918 р., всього вийшло 179 номерів газети⁵⁴.

У зальцведельському таборі ідея заснування періодичного часопису існувала ще з листопада 1915 р., але через нестачу стійкого національно-свідомого осередку тоді годі було й думати про це. Тим не менше, перед Різдвяними святами кілька представників національно-просвітницького гуртка табору вирішили видати так звану «одноднівку» під назвою «Нова зоря», для чого було створено спеціальний редакційний комітет у складі 15 осіб. Зусиллями його представників газету видали 1,5-тисячним накладом, примірники якої безкоштовно роздавались полоненим у перший день свят. Це видання дещо сколихнуло мешканців табору: відбулось зростання кількості членів національно-просвітнього гуртка, почали з'являтися нові таборові організації. В цих умовах дедалі відчутнішим ставав брак власного друкованого органу. З огляду на ситуацію, що склалась, вже в перших числах лютого 1916 р. відбулись збори членів редколегії «Нової зорі», Просвітнього відділу та всіх бажаючих. На них було прийнято статут

⁵⁰ В таборах, окрім видавничих товариств, існували й інші об'єднання полонених, які займалися організацією дозвілля бранців, наприклад, театральні, музичні, шкільні групи, декоративно-прикладного мистецтва та ін. Див. докл.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). 296 с.

⁵¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 88.

⁵² Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження. С. 69.

⁵³ Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження. С. 73.

⁵⁴ Сімович В. Таборіві видання під час війни. *Василь Сімович. Праці у 2-х томах*. Т. 2. Літературознавство. Культура. С. 756.

новоутвореної видавничої організації – Пресової секції та обрано редактора майбутнього часопису, яким став вище вже згадуваний представник Просвітнього відділу Союзу визволення України П. Карманський⁵⁵.

З огляду на декларовані наміри редакції вільно висловлювати думки на весь загальний мешканців табору, майбутній часопис отримав назву «Вільне слово». 1 березня 1916 р. вийшов перший номер газети двохтисячним накладом, але, оскільки цей випуск полонені зустріли з певною прохолодою, частину екземплярів довелося реалізувати в таборі, частину роздати взагалі безкоштовно, а частину передати за межі табору в робітничі команди⁵⁶.

Через тимчасову відсутність у таборі власного друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів (перші числа газети друкувались у міській друкарні Зальцведеля), було вирішено видавати часопис лише двічі на місяць. Для спрощення зв'язку з читачами та дописувачами на стіні бараку, відведеного під редакцію, члени «Пресової секції» повісили спеціальну скриньку, в якій всі бажані могли залишати листи зі статтями та пропозиціями. До того ж, внаслідок відсутності у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити по кожному бараку. Це була далеко не безпечна справа, особливо на початках становлення і зміцнення видавничої справи, оскільки, за словами самих дописувачів, «через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках... а й по майдану небезпечно було ходити.... Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали»⁵⁷. Однак згодом ситуація змінилась у кращий бік, коли полонені вже залюбки купували та передплачували «Вільне слово», і часопис почав виходити безперебійно.

Газета мала 1500 постійних передплатників, крім того, чимало номерів розходилося й по інших таборах. Спочатку часопис виходив двічі на місяць. Коли ж було обладнано власну друкарню, він почав виходити тричі на місяць, потім – чотири рази на місяць, а з 19 серпня 1916 р. – двічі на тиждень⁵⁸. Налагодженню стабільного друку та розповсюдженню часопису сприяла поява наприкінці

⁵⁵ Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915–1917 рр.). *Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців*. Історія. (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Харків, 1996. С. 217.

⁵⁶ Патер І. Союз визволення України: проблема державності і соборності. С. 282.

⁵⁷ Цит. за: Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: політично-національні орієнтири. *Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Історія. Ч. II. Харків, 1996. С. 209.

⁵⁸ Залізюк О., Біліменко Л., Швець І. Українські таборіві газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років. С. 362.

травня 1916 р. книжково-газетного кіоску на центральному майдані зальцведельського табору, в якому продавали не лише «Вільне слово», але й «Розвагу», «Розсвіт», «Вісник СВУ», різні брошури та книги. Звичною справою став також продаж газет під час концертів та вистав, які проходили у «Народному домі» табору. В той же час для членів «Просвітної секції» та всіх бажаючих було запроваджено навчальні курси коректорів⁵⁹.

Крім того, тоді ж, наприкінці травня, за дорученням Союзу визволення України, до Зальцведеля приїхав активний діяч організації Зенон Кузеля, призначений головою «Просвітнього відділу». Він став також редактором «Вільного слова» і загалом перебрав на себе догляд за друкарнею. На засіданні «Пресової секції» в травні цього ж таки року до статуту організації було внесено певні зміни та доповнення. Зокрема, було створено Раду секції, як її виконавчий орган, та контрольну комісію в складі 3 чоловік. Також прийняли рішення обирати редактора з числа полонених терміном на 6 місяців, щоб дати можливість більшості членів секції спробувати свої сили та набути певного досвіду в редакторській роботі⁶⁰.

Після усіх проведених змін, здавалося, що робота вже налагоджена остаточно і члени «Пресової секції» будуть займатись видавництвом вже аж до ліквідації українських таборів. Однак, як показав час, необхідно було ще здійснити певні структурні оптимізації для покращення друкарської справи. Відповідно до вимог часу, на початку січня 1917 р. відбулась остаточна реорганізація видавничої структури полонених українців Зальцведеля у повністю самодостатню організацію. Редакційна секція табору була перетворена у Видавниче товариство імені П. Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв редакційний комітет у складі 8 осіб, який безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного номеру часопису, а створена спеціальна рада здійснювала координацію роботи всіх осередків Видавничого товариства. Останнє складалось із 40 осіб з числа полонених табору, які займались збором та підготовкою матеріалів. Друкарський персонал включав 5 осіб (три складачі текстів, машиніст і його

⁵⁹ Заповольський В. Національно-просвітницька діяльність СВУ (на прикладі табору українських військовополонених біля м. Зальцведеля (Німеччина) та створення українських дивізій для боротьби з більшовизмом в Україні. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей*. Частина II. Чернівці: Рута, 2004. С. 295.

⁶⁰ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). С. 116.

помічник). З появою електроживлення в друкарні роботу всіх співробітників Видавничого товариства значно полегшилася⁶¹.

Варто відмітити, що зальцведельська газета «Вільне слово» виходила найдовше – до кінця 1918 р. і світ побачило 259 її номерів. Наклад постійно зростає: від 2 тис. примірників на початках роботи до 6 тис. примірників у період максимального піднесення видавничої роботи⁶². З 22 червня і до кінця 1918 р. «Вільне слово» із локальної зальцведельської газети перетворилося в друкований орган «усіх громад українських таборів у Німеччині», оскільки вецлярська «Громадська думка» та раштатський «Розсвіт» припинили виходити. Як зазначалося в № 47 за 1918 р. «Вільного слова», її завдання «ліквідувати життя в полоні й підготувати своїх читачів до свобідного, мирного, горожанського життя у Рідному краї»⁶³. Ця газета мала існувати до остаточної ліквідації таборів та повернення всіх полонених українців до рідного краю. Таке рішення було зумовлено кількома обставинами, головні з яких – самоліквідація СВУ в серпні 1918 р.⁶⁴, швидке зменшення кількості співробітників редакційних органів, а також технічні причини, зокрема гостра нестача паперу. Тобто, зосередження всіх сил на одному з часописів з метою поширення його на всі табори виглядало єдиним правильним на той час рішенням, яке надалі втілило в життя. Було здійснено невеликі зміни – замість Видавничого товариства створили Видавничий комітет, який перейняв на себе видання «Вільного слова», а також різноманітних брошур, книг і взагалі все, що стосується видавничої роботи⁶⁵. Іншими словами, функції «Вільного слова» залишились незмінними і газета як «орган українських громад Німеччини» продовжувала до кінця 1918 р. інформувати читачів про побут полонених та події міжнародного життя.

Попри підписання миру та завершення війни, процес репатріації полонених розтягся на тривалий час. Оскільки «усіх в один ешелон не забереш і багато мусять ще чекати. ... а також маючи на увазі й те, що полонені українці потребують знати, що робиться поза тими

⁶¹ Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915–1917 рр. *Київська старовина*. 1997. № 3-4. С. 142.

⁶² Сімович В. Таборіві видання під час війни. *Василь Сімович. Праці у 2-х томах*. Т. 2. Літературознавство. Культура. С. 757.

⁶³ Вільне слово. 1918. Ч. 47. 22 червня. С. 1.

⁶⁴ Саморозпуск СВУ був пов'язаний із революцією в Російській імперії та, зокрема, в Україні і появою державно-політичного органу – Центральної Ради, що було сприйнято діячами організації як реалізація її основної мети – створення української держави та поява дієвих органів влади. Див. докл.: Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України. *Молода нація: альманах*. Київ: Смолоскипи, 2002. № 3. С. 79-80.

⁶⁵ З таборового життя. *Вільне слово*. 1918. Ч. 55. 17 серп. С. 7.

дротами, з яких їм так тяжко вирватись»⁶⁶, було прийнято наказ Військового міністерства Української Народної Республіки розпочати з 26 лютого 1919 р. видання у Зальцведелі часопису «Шлях»⁶⁷, який фактично прийшов на зміну «Вільному слову». Всього впродовж 1919 р. – початку 1920 р. вийшло друком трішки більше 100 його номерів накладом 1 тис. примірників⁶⁸.

Таким чином, до кінця 1916 р. вже у всіх таборах полонених українців Австро-Угорщини та Німеччини було організовано свої часописи на постійно діючих засадах. Вони стали засобами поширення національно-просвітницьких ідей та політичної інформації серед мешканців українських таборів. У газетах друкували новели, оповідання, спомини, статті на національно-політичні та культурні теми. Належна увага приділялася історичному календарю («Розвага»), оглядам громадського та політичного життя («Просвітній листок»), вістям з Росії та інших країн світу, таборовим хронікам та ін. Окреме місце в часописах займали листи полонених з відзнакою вагомості праці СВУ, листи, що знайомили з умовами життя та праці полонених, також – некрологи, які були майже в кожному числі⁶⁹. Газети виступали об'єднуючим фактором для мешканців табору, привчали полонених до відвертості та вільного висловлювання наболілих думок. Крім політичної, культурної, освітньої тематики на їхніх шпальтах розміщувались різноманітні жарти, гуморески, політичні фейлетони, іронія та сатира. Це було особливо важливо у важких воєнних умовах, адже гумор був основним джерелом бадьорого настрою полонених. Цей напрям видавничої роботи мав своїх постійних дописувачів: у Зальцведелі – Ф. Якимець, І. Невеселий, В. Верниволя (В. Сімович), у Вецлярі – Трутень, Л. Любисток, у Раштаті – Бичок, Лисий, у Фрайштадті – І. Павлюк, О. Невеселий та ін.⁷⁰ З часом до співпраці долучилися полонені українці і це означало, що старання працівників «Просвітних відділів» не були марними: кількість прихильників державницьких ідей серед полонених українців зростала, в тому числі, й завдяки функціонуванню таборових часописів. Більшість авторів друкувала

⁶⁶ Шлях. 1919. Ч. 1. 26 лютого. С. 1.

⁶⁷ Шлях. 1919. Ч. 1. 26 лютого. С. 1.

⁶⁸ Сімович В. Таборіві видання під час війни. *Василь Сімович. Праці у 2-х томах*. Т. 2. Літературознавство. Культура. С. 757.

⁶⁹ Животко А. П. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. С. 253-254.

⁷⁰ Сидоренко Н. М. Публіцистична «сміхотерапія» на сторінках українських таборових часописів. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/obraz/9.htm> (дата звернення: 18.11.2023).

свої замітки під псевдонімами, а то й взагалі лише під ініціалами, тому часто буває важко з'ясувати справжнє прізвище дописувача.

На початках діяльності видавничих товариств доводилося долати цілком зрозумілі труднощі, коли наявні друкарські станки були застарілої конструкції і часто ламались, не вистачало необхідного матеріалу, та й взагалі вся робота велась у важких (фактично форс-мажорних) умовах. Але попри усі ці перешкоди табірні газети видавалися і ставали інформаційним місточком між життям у полоні та світом, що знаходився за межами обнесеного колючим дротом простору.

Отже, впродовж Першої світової війни у спеціально створених таборах для полонених українців російської армії на землях Німеччини та Австро-Угорщини вдалось створити на стабільній основі редакційні організації, які налагодили постійну інформаційно-видавничу роботу в українізованих таборах полонених російської армії. Такі друковані органи як «Розвага» (Фрайштадт, 1915–1918), «Просвітній листок/Громадська думка» (Вецляр, 1915–1918), «Розсвіт» (Раштат, 1916–1918) та «Вільне слово» (Зальцведель, 1916–1919), відігравали одну з ключових ролей у виконанні завдань культурно-просвітницької роботи через постійне поінформування читачів з основними подіями політичного, культурного, національного, воєнного життя українців як у полоні, так і за межами українізованих таборів. Загалом безперерйне видання часописів у таборах українських полонених російської армії тривало до підписання на початку 1918 р. Брест-Литовського мирного договору. Після цього активізується процес взаємного обміну полоненими, наслідком чого стало, в тому числі й повернення українців додому та поступова ліквідація таборового життя на теренах Австро-Угорщини та Німеччини. Така видавнича діяльність допомагала формуванню у полонених українців національних гордості та політичної свідомості, чого вони були позбавлені в довосній Російській імперії. Об'єктивно це сприяло визріванню певних світоглядних засад, які згодом спонукали багатьох колишніх полонених активно долучитись до боротьби за незалежну українську державу.